

Veien til Utøya - og kursen videre

Arnulf Kolstad

Arnulf Kolstad, denne månedens kronikkforfatter, er professor i sosialpsykologi ved Psykologisk institutt, NTNU i Trondheim, og deltar i et forsknings- og utviklingsprosjekt om utbygging av det psykiske helsevesenet i Kina. Sammen med Karen Kollien Nygaard, Ole Jacob Madsen, Nadia Ansar, Guri Vindegg og Svein Øverland er han invitert av Tidsskriftet som fast kronikør. Neste måned: Karen Kollien Nygaard.

Da bomben smalt utenfor regjeringsbyggene 22. juli, trodde mange at krigen var kommet til Norge. Det norske militærapparatet hadde i over 10 år deltatt i angrepskriger i andre land, i Kosovo, Afghanistan og Libya. Sammen med NATO-land hadde Norge okkupert fattige land i andre verdensdeler, drept titusenvis av sivile, bombet byer og bygninger og høstet motstand fra såkalte «terrorister». Det som skjedde i Oslo denne juliettermiddagen, ble automatisk av mange oppfattet som at krigen var kommet hjem, at vi nå fikk smake vår egen medisin, at fienden i det fjerne hadde slått tilbake. Vi kunne iakttå krigens gru på nært hold, i hjertet av hovedstaden. Kanskje var det en nyttig påminnelse om ødeleggelsene og lidelsen vi har vært med på å påføre andre uskyldige ofre for «moderne» krigføring.

Motforestillingene mot å drepe reduseres når selv det organet som skal forhindre slike metoder, tar dem i bruk overfor uskyldige folk i fattige og hovedsakelig muslimske land, som i Irak, Afghanistan og Libya

Men så var det altså ikke fienden som var på ferde. Ugjerningsmannen var «en av oss». En kristen landsmann som ønsket å forsvare «oss», dvs. vår kristne kulturarv og vår demokratiske samfunnsform. Så paradoksalt kan altså verden også være. Gjerningsmannens fiende var de som truet og forsøpelt

verdiene han trodde på: muslimer, kultur-marxister og de som tillater at denne samfunnsgiften sprer seg: det statsbærende Partiet.

Og det skulle bli verre enn en bombe i Regjeringskvartalet: 69 uskyldige AUF-ere ble skutt ned for fote på Utøya. Hvordan kunne det skje? Hvilken vei hadde Breivik gått før han nådde fram til Utøya? Kan (sosial)psykologien bidra med svar på slike spørsmål? Psykologien kan hjelpe til å forstå og forklare massakren på ulike måter. Fra fokus på det individuelle, på gjerningsmannens personlighet og patologi, til det sosiale og kulturelle, de omstendigheter og situasjoner som ledet fram til ugjerningene. Her skal vi legge vekt på det siste, dvs. på gruppeprosesser som kan forklare hatet overfor «de andre». Det er særlig to fenomen som skal trekkes fram: gruppepolarisering og sosial identitetsteori.

Gruppepolarisering, det som tidligere ble kalt «risky shift», innebærer at vi blir mer ekstreme i tanker og atferd gjennom å opptre i grupper med likesinnede. Det gjelder spesielt dersom vi lukker helt av for motforestillinger og dyrker felleskapet i vår «inn»-gruppe. Deltagelse i internettgrupper er særlig godt egnet til å fremme polarisering og ekstremisme. Der er det ingen djevelens advokat som setter spørsmålstejn ved felles holdninger. I gruppa av meningsfeller får vi tilgang til flere argumenter for å mene og handle i overensstemmelse med gruppas verdier, og vi vil gjerne utmerke oss som pålitelige og ekstreme i den retningen som gir prestisje i gruppa. Kommer vi inn i en islamkritisk gruppe, vil vi se flere islamkritiske argumenter enn dem vi hadde i utgangspunktet. Det vil være få islamvennlige meninger i ordskiftet mellom gruppe-medlemmene, og vi vil gjerne vise de andre at vår islamkritikk ikke står tilbake for de øvrige, og tar derfor ekstra hardt i som følge av gruppedeltagelsen. Gruppe-medlemskapet gjør oss altså mer ytterliggående. Atferdsberedskapen med utgangspunkt i fordomsfulle og hatefulle holdninger øker også.

Mye tyder på at Breivik har deltatt i nettfora der motforestillingene har vært få og hatet mot «de andre», spesielt mot muslimer og kulturmarxister, har vært stort. Dette har bidratt til økt polarisering og ekstremisme.

Denne vi–dem–tenkningen er sentral i sosial identitetsteori og kan forklare gruppekonflikter, fordommer, diskriminering og vold overfor utgrupper. Det starter med en definisjon av inngruppa, av hvem «vi» er og hvem «de andre» er. Det er ingen verdinøytral kategorisering, men en verdiladet vi–dem–klassifisering: «Vi» er de verdifulle, «de» er trusselen mot det verdifulle. «De» er utskuddene, skadedyrene.

I artikkelen «Making a Virtue of Evil: A Five-Step Social Identity Model of the Development of Collective Hate» (*Social and Personality Psychology Compass*, 2008, 2(3), 1313–1344) har de britiske sosialpsykologene Stephen Reicher, Alexander Haslam og Rakshi Rath undersøkt den historiske og psykologiske historien om «ondskapens banalitet» på ny slik den er kjent fra Hanna Arendts bok om Adolf Eichman, Stanley Milgrams lydighetseksperimenter og Zimbardos fengselsforsøk. Poenget her er at under gitte omstendigheter, f.eks. når en autoritet krever det, kan hvem som helst utføre bestialske gjerninger overfor sine medmennesker. Ondskapen skyldes situasjonen mer enn personlighetsegenskaper. Folkemord er en konsekvens av pliktoppfyllelse og lydighet, ikke individuell patologi. Det betyr også at ondskapen og inhumaniteten skyldes mangel på bevissthet, vilje eller kontroll over ugjerningene.

Reicher og kollegaer tar et oppgjør med denne tradisjonen og tankegangen, og hevder at de som begår selv de groveste ugjerninger overfor andre, velger slike handlinger fordi de mener at det de gjør, er rett og riktig. Det er ikke slik at folk nødvendigvis mister identitet eller kontroll når de opptre i gjenger. Reicher mener identiteten forsterkes. Han har utviklet en femtrinns sosial identitetsmodell som gjør rede for den prosessen som fører fram til inhumaniteten og ugjerningene overfor de «andre».

De fem skrittene er (i) *Identifikasjon*: konstruksjon av en inngruppe, (ii) *Eksklusjon*: definisjon av målgruppa som befinner seg utenfor inngruppa; (iii) *Trussel*: målgruppa fremstilles som en fare eller trussel for inngruppa; (iv) *Dyd*: inngruppa representerer det (enestående) gode; (v) *Feiring*: å utrydde utgruppa er nødvendig for å forsvare dyden.

For å hindre nye massakrer og komme videre til et bedre og mer tolerant samfunn må vi, mener jeg, fremme nestekjærlighet og redusere vold og våpenbruk som konfliktløsningsmiddel. For volden i samfunnet, ikke minst den militære volden, bidrar til at slike virkemidler blir mer akseptable. Motforestillingene mot å drepe reduseres når selv det organet som skal forhindre slike metoder, tar dem i bruk overfor uskyldige folk i fattige og hovedsakelig muslimske land, som i Irak, Afghanistan og Libya.

Beslutninger om å utrydde «de andre» og løse konflikter med vold og våpenbruk skyldes gruppeprosesser der alminnelig moral og nestekjærlighet settes til side og erstattes med svart-hvitt-tenkning, der ønsket om å vise styrke og demonstrere makt er paret med overdreven tro på egen fortreffelighet. Det er en giftig blanding. For å bekjempe tilbøyeligheten til å fremme interessene til egen nasjon, etnisitet og religion og til å nedvurdere utgruppa eller fienden, diskriminere og gripe til våpen må vi lære oss til å *tenke i farger* og ikke bare *i svart-hvitt*, for å si det metaforisk. Dessuten må vi marsjere *mindre* i takt, og akseptere utakten som forsikring mot faretruende lojalitet og engstelig konformitet. Vi må gjennomskue og avsløre gruppeprosesser som får oss til å oppføre oss annerledes enn vi ville gjort som ansvarlige og moralske enkeltindivider.